

Владимир Хънтов

ПРАБЪЛГАРИЗМЪТ *КНИГА* В СИНХРОННАТА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА НА СЪВРЕМЕННИЯ РУСКИ ЛИТЕРАТУРЕН ЕЗИК

Културният термин *книга* е известен на всички славянски езици (БЕР, т. II, с. 497; Фасмер, т. II, с. 262–263; ЭСРЯ, т. II, вып. 8, с. 17 и др.) и е фиксиран още в най-старите писмени паметници на тези езици (SJS, т. II, с. 91–92, SA, с. 49; БЕР, т. II, с. 496 и др.). Може да се смята за доказан фактът, че терминът е заимстван в праславянския речников фонд от прабългарски език по устен път (виж напр. БЕР, т. II, с. 497–498; Фасмер, т. II, с. 263; ЭСРЯ, т. II, вып. 8, с. 172; Львов 1966, с. 162; Львов 1967, с. 192; Добродомов 1974^Б, с. 26; Цейтлин 1977, с. 122; Добродомов 1979, с. 15; Москов 1981, с. 83; Мещерский 1983, с. 194–197, и др.). От друга страна, думата *книгочей* е известна само в старобългарския (кънигъччи), старосръбския (книгочина) (кънигъччи, кънигъчина, книгоччи), староруския и съвременния руски (*книгочей*) език. Смята се, че в старобългарския тя е възприета от прабългарския език (БЕР, т. II, с. 497, Фасмер, т. II, с. 263; Львов 1967, с. 192; Львов 1966, с. 165; Львов 1969, с. 190; Мещерский 1983, с. 195–196), а от старобългарски език е заимствана в старосръбския и староруския (БЕР, т. II, с. 497; ЭСРЯ, т. II, вып. 8, с. 172). Освен *книгочей*, в руския език са заимствани от старобългарския и производните думи *книжица* (< кънижица), *книжник* (< кънижьникъ) и *книжный* (< кънижьччи) (виж напр. Филкова 1986, к. II, с. 535; Львов 1973, с. 218; Срезневский, т. I, 1391–1399; Цейтлин 1977, с. 121–122, SJS, т. II, с. 92; и др.).

Следователно в речниковия фонд на съвременния руски литературен език (СРЛЕ) присъства не само прабългаризмът *книга*, но и производните от него думи *книгочей*, *книжник*, *книжный* и *книжица*, заимствани от старобългарски език.

Думата *книга* в СРЛЕ е многозначна. Академичните речници фиксират три нейни значения (СлСРЛЯ, т. 5, 1067–1068; СРЯ, т. II, с. 62). Основното (първо) значение е заимствано от прабългарския език, а вторичните (второ и трето) значения са образувани на базата на основното в руския език.

Разглежданата дума няма антоними, омоними и пълни синоними. Към нейното основно и най-често употребявано значение – “1. Произведение печати (в старину также рукопись) в виде сброшюрованных, переплетенных вместе листов с каким-либо текстом. || Сочинение, произведение более или менее значительного объема, напечатанное отдельным изданием или предназначенное для него.” (СРЯ, т. II, с. 62) – няма синоним. Частични синоними към вторичните ѝ значения са: към второто – “2. Сшитые в один переплет листы бумаги.” (СРЯ, т. II, с. 62) – словосъчетанието *большая тетрадь*, а към третото – “3. Крупное подразделение литературного произведения (обычно романа)” (СРЯ, т. II, с. 62) – думата *том*.

Думата *книга* е изключително важен културен термин в СРЛЕ, тъй като назовава един от ключовите предмети, свързани с функционирането и развитието и на духовната, и на материалната култура на човечеството. Освен това, както вече посочихме по-горе, в своето основно и най-често употребявано значение тя е без алтернатива – няма нито пълен, нито дори частичен синоним. От времето на своето заимстване¹ *книга* непрекъснато е в състава на основния речников фонд на руския език. Въпреки че е една от най-старите заемки в руския език, думата не само че не е остаряла, а напротив, и до днес е в състава на неговия активен речников запас.

Посочените по-горе факти свидетелстват, че *книга* има своето особено място и играе достатъчно важна роля в лексикалната система на СРЛЕ като активно използван ключов културен термин.

Книга е непроизводна произвеждаща дума в синхронната словообразователна система на СРЛЕ. Ако я разгледаме в нейното словообразователно гнездо (Тихонов 1985, т. I, с. 444), ще установим, че тя има 32 производни думи, повечето от които са многозначни. В първото си значение *книга* мотивира 30 от своите производни думи, а във второто – 22. В третото си значение тя мотивира само една производна дума – *пятикнижие*. При това по-голямата част от производните ѝ имат повече от 1 корен – 26 от общо 32. По отделните значения разпределението е следното: повече от един корен имат 24 от 30 производни към първото значение, 18 от 24 – към второто и единствен дериват към третото ѝ значение.

Особено интересно е положението на думата *книгочей*. Както вече казахме, тя е била заимствана в руския език от стб кънигъчии. Прабългарската (тюркска) наставка -(о)чей (< чи (и) < *ci) в *книгочей* продължително време е била осъзнавана (и днес също се осъзнава) именно като наставка и на фона на други тюркски заемки със същата наставка (напр. *казначей*, *добрачей*) думата не се е отличавала нито по морфемна структура, нито по начин на словообразуване. Този подход към *книгочей* е представен в академичните граматики (виж напр. Граматика 1980, с. 196, § 374). Съвършено нов подход към думата има в речника на А. Н. Тихонов (Тихонов 1985, т. I, с. 444о; т. II, с. 379). Тихонов смята, че тя е образувана чрез композиция от корена *книг-* и нерегулярния суфиксоид *-чей* (от глагола *читать*). Според нас и този нов подход също е оправдан, доколкото думата има лексикално значение “Любителъ чтения; книжник²” (СРЯ, т. II, с. 63). Ние смятаме, че днес *книгочей* не само може, но и трябва да се разглежда по начин, обединяващ и двата подхода, т. е. като дума с неединствена мотивация. Освен това смятаме, е днес е възможно и необходимо *книгочей* да се разглежда като многозначна дума с две самостоятелни значения: “1. Любителъ чтения. 2. Книжник (любителъ и знаток книг)”. Тази възможност произтича от факта, че книгите отдавна вече не са единственият, с най-голям обем и предпочитан носител на информация в писмен

вид (особено в наши дни) и словосъчетанието “любитель чтения” вече не е задължително свързано само с думата *книга*.

Много интересно е и положението на производната дума *книжка* в нейното четвърто значение: “4. *Анат.* Один из четырех отделов желудка жвачных животных, слизистая оболочка которого образует много листообразных складок, прилежающих одна к другой, как листы в книге.”³ (СРЯ, т. II, с. 63). В СРЛЕ това значение може да се мотивира и от първото, и от второто значение на *книга*. Доколкото *книжка* (в 4 знач.) има преносно лексикално значение, може да се смята, че то е формирано в резултат както на чисто структурен (присъединяване на наставката -к- със словообразователно значение (СЗ) “предмет, похожий по форме на предмет, названный производящим словом”), така и на лексико-семантичен (метафоризация) словообразователен процес.

Специално внимание заслужават и производните на *книга* (в 1 знач.) съществителни *чернокнижие*, *чернокнижество*, *чернокнижничество*. Те са абсолютни лексикални синоними (лексикални дублети): “*Чернокнижество* Устар. То же, что *чернокнижие*” “*Чернокнижничество*. Устар. То же, что *чернокнижие*” (СлСРЛЯ, т. 17, 905–906). В същото време в речника на А. Н. Тихонов (Тихонов, 1985, т. I, с. 444; т. II, с. 368) *чернокнижничество* е представено като производно от *чернокнижник*. Това представяне въобще не съответства на синхронните семантични отношения между думите, доколкото *чернокнижник* е този, “... кто занимается чернокнижием; колдун, волшебник” (СлСРЛЯ, т. 17, 906). На свой ред *чернокнижник* има абсолютен лексикален синоним (лексикален дублет) – *чернокнижец*: *Чернокнижец*. Устар. То же, что *чернокнижник*...” (СлСРЛЯ, т. 17, 905). Въз основа на посочените по-горе данни може да се направи изводът, че всеки (който и да е) от лексикалните дублети (а заедно с това и словообразователни синоними) *чернокнижие*, *чернокнижество*, *чернокнижничество* може да мотивира всеки (който и да е) от лексикалните дублети (и едновременно с това словообразователни синоними) *чернокнижец* и *чернокнижник*. При това двете последни думи имат абсолютно

еднакви СЗ — “лицо, имеющее отношение к *чернокнижию* (*чернокнижеству, чернокнижничеству*)”. Освен това всеки (който и да е) от вече посочените три мотивираци дублета може да мотивира синтактичния дериват *чернокнижный* с лексикално значение “Относящийся к чернокнижию; колдовской, связанный с волшебством.” (СлСРЛЯ, т. 17, 906) и СЗ “свойственный *чернокнижию* (*чернокнижеству, чернокнижничеству*)”.

Интересен е също така и фактът, че *книга* (в 3 знач.) мотивира само една еднозначна производна дума — *пятикнижие*: “Первая часть Библии, содержащая пять книг Ветхого завета” (СлСРЛЯ, т. 11, 1826).

За голямата словообразователна активност на думата *книга* свидетелства внушителният брой лексикални деривати⁴ — 27 срещу едва 5 синтактични деривата⁵. Част от производните на *книга* могат на свой ред да бъдат и произвеждаци. Ето техния списък: *книжка, книжник, книжный, книгоиздательство, книгоиздатель, книжонка, книгопечатание, книгопродавец, книготорговля, книговедение, чернокнижник, чернокнижество, чернокнижничество*.

Тези думи имат от 1 до 5 производни думи.

Общо в словообразователното гнездо на *книга* има 50 производни думи, от които, както вече казахме, 32 са производни от *книга*. Останалите 18 са производни от деривати на тдумата *книга*. Четири думи (виж част I) от производните в гнездото са заимствани от старобългарски — *книгочей, книжный, книжник* и *книжица*.

В гнездото имо общо 63 словообразователни двойки (СД). Количеството им е по-голямо от количеството на производните думи поради това, че някои деривати са с неединствена мотивация. С двойна мотивация са 5 думи: *книгочей, книжно-иллюстративный, книгопечатный, книгопечатник* и *книговедческий*. Тройна мотивация имат 4 думи: *книгоиздательский, чернокнижник, чернокнижец* и *чернокнижный*. В част III вече разгледахме подробно мотивацията на *книгочей, чернокнижник, чернокнижен* и *чернокнижный*.

Освен произвеждащата непроизводна дума *книга* в анализираното гнездо има още 14 произвеждащи производни думи. 13 от тях вече описахме в края на част II, а тук ще дадем и *книговѐд*, която е лексикален дериват от *книговѐдение*. Най-много производни има *книга* – 32 думи в общо 33 СД. *Книжньй* има 5 производни думи в 6 СД, *книжка* – 4 в 4 СД, *книгопечатание* и *книговѐдение* – по 2 в 2 СД. Всеки от словообразумателните синоними *чернокнижие*, *чернокнижество* и *чернокнижничество* има по 3 производни думи в 3 СД. Общо взето, произвеждащите производни думи мотивират 18 производни в състава на 30 СД. От заимстваните думи освен *книжньй* (виж по-горе) произвеждаща е и *книжник* (с 1 производна дума в 1 СД). Четирийсет и една от производните думи влизат в състава само на една СД.

Произвеждащите думи са почти 30% от всички думи в гнездото. Техният пълен словообразователен потенциал (СП) е 63 производни думи (с отчитане на думите с неединствена мотивация), а действителният – 50. Индивидуалният СП е от 1 (*книжник*, *книгоноша*, *книготорговля* и др.) до 33 (*книга*) производни, а средният – 3,33 (без отчитане на неединствените мотивации) или 4,2 (при отчитането им).

В гнездото има 29 словообразователни вериги, но само една от тях включва 4 думи: *книга* → *книговѐдение* → *книговѐд* → *книговѐдческий*. Всички останали се състоят само от по 3 думи.

В разглежданото гнездо производните думи са разположени на три словообразователни стъпала: 33 – на първото, 29 – на второто, и само 1 – *книговедческий* – на третото (числата отчитат и неединствените мотивации).

Начините на словообразуване в гнездото са сравнително еднообразни: 24 думи са образувани само чрез композиция, 31 – по суфиксален начин, една – по префиксално-суфиксален, а в 7 думи заедно с композицията се използва и суфиксация (тук отново отчитаме и неединствените мотивации). Сред композитите има 3 абривиатури (*микрокнига*, *сберкнижка*, *трудкнижка*).

Ако разгледаме морфемния им състав, ще се окаже, че в гнездото има 38 думи с повече от 1 корен; 26 от тях са образувани само чрез композиция; 8 – чрез суфиксация, и 4 – едновременно чрез композиция и суфиксация. В 27 от производните думи се използва коренът *книг-*, а в 23 – неговият аломорф *книж-*. В композитите морфът *книж-* е опорен (напр. в *книголюб*, *книготорг*) компонент. И двата морфа участват в образуването на производни думи в още 18 други словообразователни гнезда. Това обаче означава, че и в гнездото на *книга* в словообразователните процеси участват още 18 корена на други думи (глаголите *вести*, *издать* и др.; съществителните *печать*, *труд* и др.; прилагателното *черный*; числителното *пять*).

Значително място в гнездото заемат словообразователните синоними – 22 думи (или 44% от производните думи), съставящи общо 7 групи. Има само два словообразователни омонима (омографа) – *книговѣдение*. В гнездото няма словообразователни антоними.

Производните думи се разпределят по различните части на речта както следва: 34 съществителни (сред тях има 14 одушевени, 8 абстрактни, 4 умалителни, 1 събирателно), 14 прилагателни и 2 наречия. От думите с повече от 1 корен 27 са съществителни а 11 – прилагателни.

Образуването на производните думи в гнездото се реализира в рамките на структурно-семантичските схеми на 32 словообразователни типа (СТ). По схемите на 20 СТ се образуват съществителни, на 10 СТ – прилагателни, и на 2 СТ – наречия. Думите с единствена мотивация влизат в състава на общо 27 типа. Повечето от тези типове се отнасят към съществителни (18) или прилагателни (7), а само 2 – към наречия. Думите с неединствена мотивация са в състава на 11 СТ : 5 СТ за образуване на съществителни и 6 СТ – на прилагателни. Повечето от СТ на сложните съществителни са с подчинително отношение на основите (напр. при *книгохранилище*, *книгопродавец*, *книгопечатание*, *книгопечатня* и др.).

В много случаи СТ се намират в синонимични отношения помежду си. В такива отношения влизат всичко 16 СТ:

и двата СТ на наречията, 7 СТ (от общо 20) при съществителните и 7 СТ (от общо 10) при прилагателните. Това е половината от всичките СТ. Активното взаимодействие и голямата взаимна обвързаност на СТ свидетелстват и за голямата активност на словообразователните процеси в гнездото.

Много показателен е и фактът, че само един от СТ в гнездото е непродуктивен – на суфиксалните съществителни с наставка – *ей-/ -ачей-/ -очей- (книгочей)*, а в същото време има няколко много високопродуктивни СТ: на прилагателните с наставки *-н-, -ск-/ -еск-/ -ческ-* и на съществителните на *-к(а)/ -ечк(а)* (с умалително значение) и на *-ник*. Наличието на само един непродуктивен СТ срещу 31 продуктивни СТ е ясно доказателство за това, че и до днес в СРЛЕ, в гнездото на *книга*, протичат активни словообразователни процеси.

Думата *книга* поради особеностите на своето лексикално значение (виж част II) има изключително разклонени семантични и словообразователни връзки в СРЛЕ. Освен че образува свое собствено словообразователно гнездо, тя влиза като мотивираща в състава на още 18 словообразователни гнезда. В гнездото на *книга* 30% от производните думи се използват и като мотивиращи, включително старобългаризмите *книжний и книжник*. В посоченото гнездо лексикалните деривати са 2,5 пъти повече от синтактичните (35 срещу 15), а това означава, че *книга* и другите произвеждащи (производни от нея) думи в гнездото мотивират не просто нови думи, но и нови, “свежи” значения на тези думи.

В заключение трябва да подчертаем още два факта, които са много показателни за мястото и ролята на *книга* в синхронната словообразователна система на СРЛЕ. Първо, докато средният действителен СП на едно словообразователно гнездо за СРЛЕ е 10 производни думи на една непроеводна произвеждаща (виж Тихонов 1985, т. II, с. 440), то действителният СП на разглежданото гнездо е 5 пъти по-висок от този среден показател. Второ, в гнездото тотално преобладават продуктивните и високопродуктивните СТ, следователно в него активно се образуват нови производни думи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Най-вероятно съпроводено и със запознаване със съответния предмет.

² Очевидно *книжник* тук има значение “1. Любителъ и знаток книг” (СлСРЛЯ, т. 5, с. 1072; СРЯ, т. II, с. 63), а не значение “2. Работник книжного, книготоргового дела”. (СлСРЛЯ, т. 5, с. 1072; СРЯ, т. II, с. 63).

³ *Книжка* има такова значение само в източнославянските езици, а в останалите славянски езици то има като съответствие едно от значенията на *книга* (БЕР, т. II, с. 496–497).

⁴ Производни думи с лексикално значение, нетъждествено на значението на произвеждащата (мотивиращата) дума, напр.: *учить* → *учитель*.

⁵ Производни думи, тъждествени по лексикално значение на произвеждащата (мотивиращата) дума и отличаващи се от нея само по принадлежност към друга част на речта, напр.: *приходить* → *приход*.

БИБЛИОГРАФИЯ

БЕР – Български етимологичен речник. Т. I – III. С., 1964–1986.

Грамматика 1980 – Русская грамматика. М., 1980.

Добродомов 1974 – И. Г. Добродомов. Пути проникновения болгарских элементов в славянские языки. – В: Тюркизмы в восточнославянских языках. М., 1974, с. 26–43.

Добродомов 1979 – И. Г. Добродомов. Акцентологическая характеристика болгаризмов в славянских языках. – В: Советская тюркология, 1979, № 5, с. 8–19.

Львов 1966 – А. С. Львов. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966.

Львов 1967 – А. С. Львов. Из лексикологических наблюдений. – В: Этимология 1965. М., 1967, с. 189–195.

Львов 1969 – А. С. Львов. Об учете вспомогательных приемов при этимологизировании. – В: Этимология 1967. М., 1969, с. 180–181.

Львов 1973 – **А. С. Львов**. Иноязычные явления в лексике памятников старославянской письменности (тюркизмы). – В: Славянское языкознание. VII международный съезд славистов. М., 1973, с. 211–227.

Мецкерский 1983 – **Н. А. Мещерски**. За прабългарския принос в общославянския език. – В: България 1300. Статии и изследвания на ленинградските българисти. Под общата редакция на акад. Д. С. Лихачов. С., 1983, с. 191–205.

Москов 1918 – **М. Москов**. Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). – В: Съпоставително езиковедие, 1981, 3–5, с. 80–104.

SA – **Sadnik L., R Aitzemüller**. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten,. Heidelberg, 1955.

СлРЯ – Словарь русского языка. Т. I–IV, М., 1981 – 1984.

СлСРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. В семнадцать томах. Т. 1–17. М.– Л., 1950 – 1965. Издание первое.

Срезневский – **И. И. Срезневский**. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. I – III, СПб, 1893 – 1903; Дополнения, СПб, 1912. Фототипное издание. М., 1958.

SJS – Slovník jazyka staroslovenskeho. Praha, 1958...

Тихонов 1985 – **А. Н. Тихонов**. Словообразовательный словарь русского языка. Т. I, II. М., 1985.

Фасмер – **М. Фасмер**. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. М., 1986 – 1987 (1. auflage Heidelberg, 1950 – 1958).

Филкова 1986 – **П. Филкова**. Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка. Учебный словарь. Т. I–III, С., 1986.

Цейтлин 1977 – **Р. М. Цейтлин**. Лексика старославянского языка. М., 1977.

ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка. Под ред. Н. М. Шанского. Т. I, II (вып. 1–8, А–К), М., 1963 – 1982.